

DOI [https://doi.org/10.32405/2308-8885-2025-3\(117\)-10-14](https://doi.org/10.32405/2308-8885-2025-3(117)-10-14)

УДК 75.93+37(477).75.04

Інна Григорівна Черкесова,

професор, заслужений діяч мистецтв України, професор кафедри образотворчого мистецтва Волинського національного університету імені Лесі Українки, Луцьк, Україна, in_dizain@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-3274-2220>

АКАДЕМІЧНА ТРАДИЦІЯ РИСУНКУ У ТВОРЧІЙ ТА ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВАСИЛЯ МАРКЕЛОВИЧА ШЕВЧЕНКА

У статті розкривається майже не відоме ім'я художника-педагога, методиста у галузі образотворчого мистецтва Василя Маркеловича Шевченка. Зроблено спробу аналізу його творчого доробку в аспекті опосередкованого впливу методики мюнхенської школи рисунку Антона Ажбе. Принцип кулі Ажбе потужно вплинув на розуміння форми Василем Шевченком у створенні живописного рисунку. Виявлено системний зв'язок у часі та просторі між вчителями і учнями, їх взаємовплив, що сприяло розробці академічної методики рисунку української школи образотворчого мистецтва.

Ключові слова: художник-педагог, рисунок лінійно-конструктивний, рисунок живописний, методика української академічної школи рисунку.

Вступ. Становлення академічної школи рисунку в Україні почалося ще з дореволюційних часів. В Україні формуванню та розвитку рисунку традиційними академічними методами загальноєвропейської школи образотворчого мистецтва сприяла художньо-творча та педагогічна діяльність таких метрів, як Іван Селезньов, Олександр Мурашко, Карпо Трохименко у Київській рисувальній школі Миколи Мурашка, у Київському художньому училищі. Відкриття Української академії образотворчого мистецтва (1917 р.) сприяло удосконаленню традиційної методики опанування технічними прийомами рисунку як аналізу тривимірної форми на двомірній площині паперу, полотна. Закладені основи рисунку успішно передавалися

поколінням молодих художників, котрі, своєю чергою, ступали на шлях педагогіки – викладання фахових дисциплін.

Таким високопрофесійним художником і викладачем рисунку і живопису був Василь Маркелович Шевченко (1920–2003). Навчався він спочатку в 1937–1940 рр. у Республіканській художній школі імені Т. Г. Шевченка, а вищого рівня класичної художньої освіти досяг в Київському художньому інституті на живописному факультеті в 1946–1952 рр. У різні роки навчання його вчителями були К. Д. Трохименко, О. О. Шовкуненко, К. М. Єлева, Т. Н. Яблонська. Перших художніх практик Василь Шевченко набув у майстернях Київського Худфонду. З 1964 р. він розпочинає педагогічну діяльність на посаді викладача з рисунку і живопису

на архітектурному факультеті Київського державного інженерно-будівельного інституту, де й пропрацював до 1993 р. У цей період був керівником студії образотворчого мистецтва у Палаці культури «Славутич». За час педагогічної діяльності виховав відомих майстрів живопису, серед них – І. Т. Клець, М. І. Яцишин, С. М. Скороходов.

Загальновідомо, що рисунок є основою, фундаментом образотворчого мистецтва. На сьогодні рисунок визнано самостійним і самодостатнім видом образотворчого мистецтва. Рисунок – це аналітика графічними засобами – лінією, штрихом, крапкою, плямою, регістром тональності.

Аналіз основних джерел та публікацій. Наше наукове дослідження спирається на аналіз упорядкованих учнем педагога-художника С. М. Скороходовим чернеткових записів у робочих альбомах, на спогади студентів В. М. Шевченка, на порівняльний аналіз стилю художніх творів з творами його вчителів, на альбомах, що упорядкував Микола Шевченко, син митця. У процесі дослідження виявилось, що наявна джерельна база обмежена.

Митець і педагог Сергій Скороходов (1949–2012) був першим, хто дослідив творчу спадщину та педагогічну діяльність В. М. Шевченка. Він зазначив, що такий потужний доробок і педагогічний досвід не було належним чином вивчено, узагальнено і впроваджено у процес викладання дисципліни рисунок у закладах образотворчого мистецтва. «Переглядаючи записи і систематизуючи досвід В. М. Шевченка, стає незрозумілим, чому цей доробок не було узагальнено, оприлюднено, чому він залишився у чернетках, конспектах, на сторінках альбомів, з якими художник не розлучався протягом усього життя?» [7, с. 67–71]. С. М. Скороходов підкреслює, що художник визнавав рисунок основою вивчення реальності: «Це не просто малювати речі такими, якими вони є...», і далі продовжує: «...його рисунки різнопланові і влучні» [7, с. 67–71].

Маємо зазначити, що сьогодні важливо узагальнити і впровадити практичний досвід викладання рисунку і живопису видатного художника і педа-

гого Василя Шевченка, висвітити його в підручниках, посібниках з рисунку як методу аналізу форми традиційною академічною школою. Наріжним каменем опанування традиції рисунку є всебічне вивчення форми натури класичними засобами (лінія, штрих, точка, пляма) на традиційних матеріальних носіях – папір, олівці, вугілля, сангіна, пастель.

В умовах активного залучення високих технологій та штучного інтелекту як інструментарію у створенні художніх образів, важливим стало збереження та дотримання в практиках образотворчого мистецтва взагалі й рисунку зокрема традиційних методів академічної школи. Саме ці методи дозволяють робити аналіз предметних форм реального світу для створення продукту художньої діяльності як пам'яті про прекрасні миті у неперервній мінливості світу природи та людського життя в ній.

Метою статті є визнання художнього доробку Василя Шевченка важливою складовою у розвитку класичної методики рисунку; вивчення його внеску як представника плеяди європейських та українських художників-методистів у збереження традицій академічної школи рисунку, що протистойть наступу автоматизованих алгоритмів штучного інтелекту в галузі образотворчого мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Становлення української академічної школи рисунку, набуття самостійності та її виокремлення з таких усталених шкіл, як студія рисунку Антона Ажбе (1862–1905) в Мюнхені [4, с. 60–70] або школа П. П. Чистякова в Петербурзі, пов'язане з творчістю видатних українських художників Олександра Мурашка, Івана Труша, Івана Селезньова. У 1879 р. Микола Іванович Мурашко (1844–1909), рідний дядько живописця Олександра Мурашка, заснував Київську рисувальну школу. В ній рисунок став головним засобом вивчення форм натури та її реалістичного відображення графічними засобами на площині паперу. У 1901 р., з відкриттям Київського художнього училища, в якому дотримувалися традиційної академічної методики рисунку та всебічно розвивали її, рисування школа припинила роботу. В школі Ми-

коли Мурашка і в Київському художньому училищі викладав талановитий педагог з рисунку і живопису Іван Федорович Селезньов (1856–1936), який розвивав художньо-образне мислення своїх вихованців. Серед його учнів був Карпо Дем'янович Трохименко (1885–1979), який у 1933–1974 рр. викладав у Київському художньому інституті та в Республіканській художній школі імені Т. Г. Шевченка. Талановитим учнем Трохименка К. Д., котрий продовжив методи традиційного академічного рисунку й живопису, був Василь Маркелович Шевченко. Педагогічну діяльність В. М. Шевченка можна розглядати як яскравий приклад неперервності навчання у традиціях академічної методики рисунку. Виявилася цікава сув'язь у часі й просторі збереження, удосконалення методичного процесу опанування методами та техніками класичного (академічного) рисунку: Антон Ажбе – Іван Селезньов, О. Мурашко, Іван Труш – Карпо Трохименко – Василь Шевченко.

Студія рисунку Антона Ажбе, заснована в Мюнхені (1891–1905), набула популярності в Європі як досконала школа опанування всіма техніками рисунку. Засновник розробив і впроваджував у методику викладання власний *Prinzip der Kugel* (нім.) – «принцип кулі» в аналізі предметних форм живої натури. У його школі навчалися і художники з теренів України, які тоді були в складі Російської імперії, зокрема Олександр Мурашко, Іван Труш [4].

У ті часи І. Ф. Селезньов удосконалював, відшліфовував власні професійні навички в композиції, рисунку і живопису в країнах Європи. Зокрема був у Мюнхені й ознайомився, вірогідно, з роботою студії Антона Ажбе. Після повернення в Україну, він викладав рисунок і живопис у Київській школі Миколи Мурашка. Видатним учнем у Селезньова був Карпо Трохименко, котрий добре засвоїв методу навчання рисунку вчителя. У Карпа Трохименка навчався Василь Шевченко, котрий теж добре опанував класичну школу рисунку та академічну методику викладання. Так утворився неперервний зв'язок застосування методів класичної академічної освіти. Принципи Антона Ажбе його учні, які потім стали провід-

ними викладачами рисунку в Україні, розвивали та на їх основі формували загальну академічну методику навчання рисунку (узагальнення форми, проробка деталей, світлотіньові градації, активне задіяння особливо на перших етапах навчання лінії, якісне штригування тощо). Зазначимо ці методичні принципи:

- Узагальнення форми до простих геометричних форм, наприклад, циліндра, кулі, кубу, піраміди.
- «Ліплення» форми тоном – *Modelierung*. На думку Антона Ажбе потрібно уникати детальних конструктивних схем і одразу приступати до світлотіньового моделювання.
- Робота над рисунком ведеться послідовно від великої узагальненої форми до окремих деталей
- Використання м'яких матеріалів: художнє вугілля, крейда, сангіна, соус. Саме ці матеріали дозволяють уже на перших етапах роботи створювати м'які переходи тонів та утворювати ілюзію об'єму форми.

На той час, коли Антон Ажбе організував свою школу рисунку, цей метод «*Prinzip der Kugel*» був новаторським, а провідним в академіях залишався метод лінійно-конструктивного рисунку. Полягав він в наступному: лінією будували конструктивні схеми утворення форми, а світлотіньовою технікою штригування трансформували в об'ємне зображення форми натури.

Зі спогадів художників, що навчалися у школі Антона Ажбе та порівнювали її з академічною усталеною методикою, випливає, що у школі Ажбе рисунок був провідною основою навчання образотворчого мистецтва, набував характеристик самостійності та розмаїття технічних прийомів – на противагу академічним методикам, де рисунок посідав другорядне місце і вважався навчальними студіями, що «зводилося до мертвотної ретуші» [4, с. 62]. Уже в середині ХХ ст. рисунок характеризувався і як допоміжний засіб у процесі пізнання дійсності, у процесі збирання матеріалів для майбутніх творів, і як самостійний у процесі створення художніх композицій за уявою, фантазією митця – «з голови».

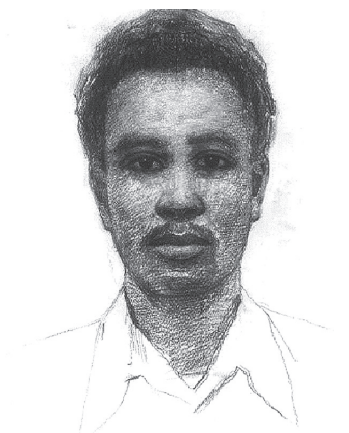
Стильові особливості рисунку детер-

Іл. 1. Антон Ажбе. Портрет темношкірої жінки (Портрет негрятинки), 1885 р.

Іл. 2. Василь Шевченко. Джонс із Гани, 1985 р.

Іл. 3. Василь Шевченко. Портрет студента з Марокко, 1977 р.

мінувалися психологічними характеристиками художника та ступенями його емоційності, чуттєвості до сприйняття форми та логіки аналізу її. Це проявлялося або у стилі виключно графічному на основі лінійно-конструктивного рисунку, або у стилі живописному на основі витонченості тональних співвідношень. Саме принципи Антона Ажбе формували «живописність» рисунку як аналізу форми. Розглянемо портрет темношкірої жінки (портрет негрятинки) Антона Ажбе (1885 р.) (іл. 1). Ця робота є яскравим прикладом використання принципу *der Kugel*.

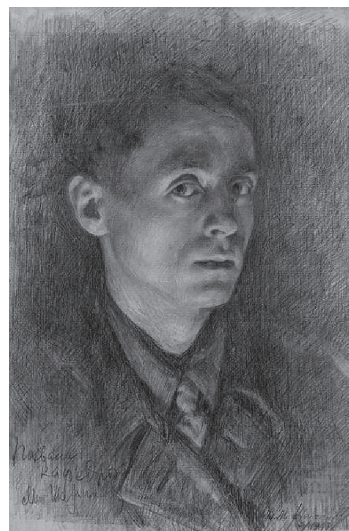
Опосередкованість впливу принципу Ажбе на творчість Василя Шевченка яскраво проявлена у портреті 1985 року «Джонс із Гани» (іл. 2). Рівно сто років відділяють це дві роботи. У портреті художника В. Шевченка беззаперечно проявлено опосередкованість впливу методу А. Ажбе.

Портрет студента з Марокко (1977 р.) [2, с. 54] виконано художником вуглем (іл. 3). Завдяки методу *der Kugel* – витонченість тональних співвідношень, ахроматичний портретний рисунок набув якостей живописності.

Автопортрет художника (1947 р.) [1, с. 19] є однією з кращих робіт Василя Шевченка (іл. 4). Освітлення бокове нижнє, ретельна тональна проробка форми по відношенню до фону яскраво передає відчуття реальності. М'які переходи напівтонів передають відчуття матеріальності в автопортреті.

Портрет дружини Галі авторства Василя Шевченка (1977 р.) [2, с. 38] – робочий рисунок або ескіз до живописного портрета (іл. 5). Цей рисунок є і самостійним художнім твором. Художнику вдалося передати власні почуття, характер жінки – матері чотирьох синів: українську ніжність, м'якість і одночасну силу, що буде захищати свою родину, своїх дітей. І здатність розуміти свого чоловіка-художника. М'яка штриховка тональності обличчя і волосся підкреслює риси характеру жінки.

«Син Микола», написаний Василем Шевченком у 1977 р. [2, с. 43] – це портрет молодого парубка, створений як ескіз, замальовка м'яким олівцем, напевно для живописного портрета (іл. 6). Форма голови в цілому й обличчя

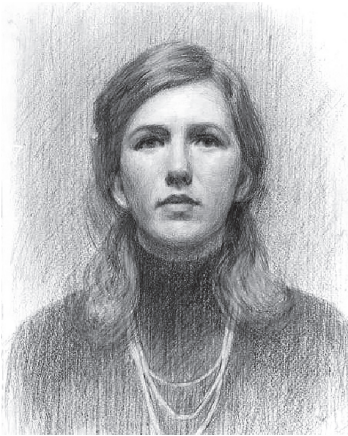
Іл. 4. Василь Шевченко. Автопортрет художника, 1947 р.

Іл. 5. Василь Шевченко. Портрет дружини Галі, 1977 р.

Іл. 6. Василь Шевченко. Син Микола, 1977 р.

Іл. 7. Василь Шевченко. Портрет Грибової, 1986 р.

Іл. 8. Василь Шевченко. На заняттях з малюнку, 1978 р.

Іл. 10. Василь Шевченко. Портрет К.О. Сударенка, 1977 р.

зокрема передана лаконічно штрихуванням тільки у тінях. Але переконливо проявлено характер рідної людини. З рисунку зрозуміло, що парубок у процесі читання. Лаконізм зображувальних засобів все ж передає відчуття живописності тональної проробки форми.

Розглянемо інші роботи Василя Шевченка: Портрет Грибової, 1986 р. [2, с. 61] (іл. 7); На заняттях з малюнку, 1978 р. [2, с. 51] (іл. 8); Жінка в блакитних тонах, 1987 р. [2, с. 60] (іл. 9); Портрет К. О. Сударенка, 1977 р. [2, с. 50] (іл. 10); Натхнення, 1986 р. [1, с. 32] (іл. 11).

У цих рисунках художник використав різні графічні матеріали: сангіну (іл. 8), кольорові олівці (іл. 7, 9, 10), пастель (іл. 9, 11), передав власне відчуття природи, її емоційного стану, розуміння форми. Особливо це проявлено у рисунку кольоровим олівцем на портреті О. К. Сударенка (іл. 10). Художник лаконічно лінією і легкою тональною градацією відтворює емоційний стан роздумів літньої людини. Портрет молодшої студентки у стані творчого пошуку (іл. 11) – це ескіз для майбутньої тематичної композиції.

Рисунок з натури може просто копіювати форму і бути ремісничим засобом, може в лаконізмі зображення передавати характер, настрій, емоції натурника. Рисунок за уявою або по пам'яті спирається на правду реальності, яку художник перетворює за власним задумом у витвір образотворчого мистецтва.

Рисунок – це мова, якою художник візуалізує власні ідеї у закінчених композиціях. Майстерно виконаний рисунок-замальовка, ескіз набуває ознак самостійного художнього твору.

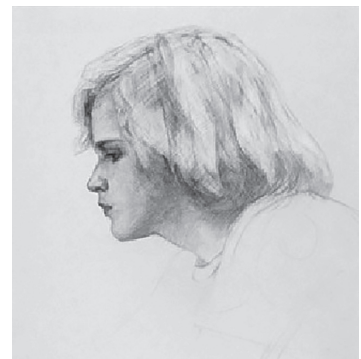
Наші роздуми спиралися на художні принципи О. М. Лопухова (1925–2009), дійсного члена НАМУ, народного художника України, професора НАОМА. Він, як і В. М. Шевченко, був учнем К. М. Єлеви і в результаті аналізу мистецько-педагогічної діяльності свого вчителя відзначив негативну ситуацію у підготовці нових поколінь художників: «Вульгаризація естетичних цінностей, мистецьких смаків у теперішньому світі, на превеликий жаль, віддаляє нас від розуміння прекрасного. Існування академічної школи опинилося під загро-

зою. Тому, щоб відродити славні традиції української школи рисунку, конче необхідно звернутися до педагогічного досвіду минулих років. Зокрема, творчий доробок і педагогічні принципи мого учителя і сучасника Костянтина Михайловича Єлеви, на жаль, недостатньо вивчені і популяризовані. Тож збереження й розвиток національної культурної спадщини є першочерговим завданням сучасної художньої освіти» [5].

Висновки і перспектива подальших досліджень. Наше дослідження розкрило неперервний зв'язок між поколіннями художників-педагогів класичної школи образотворчого мистецтва, які дотримувалися й творчо переосмислювали методи навчання основам рисунку. Було проявлено й

Іл. 9. Василь Шевченко. Жінка в блакитних тонах, 1987 р.

Іл. 11. Василь Шевченко. Натхнення., 1986 р.

доведено незаперечність опосередкованого впливу методики Антона Ашбе через два покоління вчителів на творчу манеру та принципи викладання талановитого педагога і художника Василя Маркеловича Шевченка.

Творчо-педагогічний доробок педагога В. М. Шевченка потребує продовження початого С. М. Скороходовим вивчення, аналізу, критичного узагальнення, що повинно знайти відображення у підручниках, посібниках, науково-популярних виданнях з історії та методики українського образотворчого мистецтва. Рисунок як вид образотворчого мистецтва вимагає систематизації та окреслених характеристик за поділом на суто графічний – лінійно-конструктивний та живописний – витонченість тональних градацій.

У систематизацію потрібно ввести аналітичні визначення як, наприклад, рисунок є вид художньої творчості; рисунок є самостійний і самодостатній вид образотворчого мистецтва; рисунок є основою, фундаментом образотворчого мистецтва; рисунок є аналізом об'ємних форм живої і неживої природи, це аналітика графічними засобами: лінією, штрихом, крапкою, регістром тональності предметно-просторових відносин.

Творча і педагогічна спадщина Василя Шевченка є яскравим прикладом успішності в опанування прийомів та методами ведення рисунок на засадах правдивості відбиття реального тривимірного світу у композиціях на двовірній площині рисувального матеріалу. Це безцінний внесок у формування та становлення української академічної школи рисунку.

На завершення автор висловлює глибоку вдячність Миколі Шевченку, сину педагога, за плідну співпрацю при написанні статті.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ:

1. Василь Шевченко. Життя та творчість (альбом) / укладач М. Шевченко. Київ : Новий друк, 2019. 196 с. URL: <https://dlib.kiev.ua/items/show/772#?c=0&m=0&s=0&cv=0>.
2. Василь Шевченко. Рисунки і начерки. (альбом) / упорядкування М. Шевченка. Київ: ВД «Простір», 2021. 80 с. URL: <https://dlib.kiev.ua/items/show/769#?c=0&m=0&s=0&cv=0>.
3. Київське художнє училище (спогади). К. Трохименко. Студії мистецтвознавчі, К.: ІМФЕ НАН

України, 2008. № 1(21). С. 145-157. URL: <http://etnollog.org.ua>.

4. Ловак В. Мюнхенська школа Антона Ашбе та її вплив на українських художників. Вісник Львівської національної академії мистецтв. Вип. 53. 2024.

С. 60–70. URL: visnyk.lnam.edu.ua/system/files/202453/visnyk-lnam-no-53-2024-viktoria-lowack-60-72.pdf

5. Лопухов О. Слово про видатного митця-педагога Костянтина Єлеву. Українська академія мистецтва. 2009. Випуск 16. С. 69–71. URL: <https://journals.naoma.kyiv.ua/index.php/uam/issue/view/19/19>

6. Шевченко М. Український дух у творчості Василя Шевченка. Світгляд. 2024. № 3 (107). С. 54–62. URL: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitoglyad/svit-2024-19-3/svitoglyad-3-2024-shevchenko-14.pdf>.

7. Шевченко М. Василь Шевченко – художник-педагог. Світгляд. 2025. № 4. С. 67–71. URL: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitoglyad/svit-2025-20-4/svitoglyad-4-2025-shevchenko-011.pdf>.

References

1. Shevchenko, M. (Ed.). (2019). *Vasyl Shevchenko. Zhyttia ta tvorchist (album)* [Life and Creativity (album)]. Kyiv: Novyi druk. Retrieved from <https://dlib.kiev.ua/items/show/772#?c=0&m=0&s=0&cv=0>
2. Shevchenko, M. (Ed.). (2021). *Vasyl Shevchenko. Rysunki i nacherky (album)* [Vasyl Shevchenko. Drawings and Sketches. (album)]. Kyiv: VD «Prostir». Retrieved from <https://dlib.kiev.ua/items/show/769#?c=0&m=0&s=0&cv=0>
3. *Kyivske khudozhnє uchylyshche (spohady)*. K. Trokhymenko [Kyiv Art School (memories). K. Trokhymenko.] (2008). *Studii mystetstvoznachy*, 1(21). 145-157. Retrieved from <http://etnollog.org.ua>
4. Lovak, V. (2024). *Miunkhenska shkola Antona Ashbe ta yii vplyv na ukraïnskykh khudozhnykiv* [The Munich School of Anton Ažbe and its influence on Ukrainian artists]. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv*, 53, 60-70. Retrieved from <https://visnyk.lnam.edu.ua/system/files/202453/visnyk-lnam-no-53-2024-viktoria-lowack-60-72.pdf>
5. Lopukhov, O. (2009). *Slovo pro vydatnoho myttsia-pedahoha Kostiantyna Yelevu* [A word about the outstanding artist-pedagogue Konstantyn Yelevu]. *Ukrainska akademiia mystetstva*, 16, 69-71. Retrieved from <https://journals.naoma.kyiv.ua/index.php/uam/issue/view/19/19>
6. Shevchenko, M. (2024). *Ukrainskyi dukh u tvorchosti Vasyliia Shevchenka* [The Ukrainian Spirit in the Works of Vasyl Shevchenko]. *Svitohliad*, 3(107), 54-62. Retrieved from <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitoglyad/svit-2024-19-3/svitoglyad-3-2024-shevchenko-14.pdf>
7. Shevchenko, M. (2025). *Vasyl Shevchenko – khudozhnyk-pedahoh* [Vasyl Shevchenko – artist-pedagogue]. *Svitohliad*, 4, 67-71. Retrieved from <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitoglyad/svit-2025-20-4/svitoglyad-4-2025-shevchenko-011.pdf>

Inna Hryhorivna Cherkesova, Professor, Honored Artist of Ukraine, Professor of the Department of Fine Arts, Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, Ukraine, in_dizain@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-3274-2220>

The academic tradition of drawing in the creative and pedagogical heritage of Vasyl Markelovych Shevchenko

The article highlights the need to study the achievements of Vasyl Markelovych Shevchenko's creative and pedagogical activities, an artist and pedagog of drawing and painting at the Faculty of Architecture of the Kyiv State Institute of Engineering and Civil Engineering.

The available scientific sources were analyzed, revealing the continuity of the academic drawing methodology's use in European academies, which was studied by Ukrainian artist-teachers, including Vasyl Shevchenko, and applied at the Academy of Fine Arts and Architecture in Kyiv and other higher education institutions. Therefore, they prepared a new generation of artist-pedagogues based on the academic tradition. The methodology of academic drawing is constant – linear-constructive drawing – and is diversified, such as the use of the principle of the sphere, as seen in the Munich School of drawing, led by Anton Ažbe at the end of the 19th century. It was this creative approach to teaching that motivated students to actively master the methods of analyzing the form using lines and tonal gradations.

It is noted that, in modern conditions of using artificial intelligence algorithms to create artistic products, the basis for mastering the methods of artistic form analysis remains academic drawing, performed using traditional methods. Accordingly, a more thorough study and generalization of the creative and pedagogical activities of Vasyl Shevchenko is relevant, whose legacy is a vivid example of success in mastering the techniques and methods of drawing on the principles of the truthfulness of reflecting the real three-dimensional world in compositions on the two-dimensional plane of drawing material, which is an invaluable contribution to the formation and establishment of the Ukrainian academic school of drawing.

The conclusion is drawn that, firstly, the indirect influence of the methods of teaching drawing in European art academies contributed to the formation and development of the Ukrainian academic school of drawing from its inception to the present day. Secondly, the indirect influence of the bullet method in teaching academic drawing is manifested in the works of Vasyl Shevchenko, which became the sources of our research. Thirdly, the steadfastness of the traditional academic drawing methodology, its preservation, and its involvement in the educational process of training future artist-pedagogues form the foundation for mastering the analysis of artistic form.

Keywords: *academic drawing, linear-constructive drawing, form analysis, traditional drawing methods, artist-pedagogue Vasyl Shevchenko.*

Стаття надійшла до редакції 15.06.2025 р.